

ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ

Gurpreet Kaur

Assistant Professor, Aklia College of Education

ਹੱਥਲੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ “ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ”

ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਾਡੀ ਅਧਿਐਨ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਬਿੰਦੂ ਦੋਵੇਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ/ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ, ਇਥੇ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਗੰਢਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋ-ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਇਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਹੱਥ-ਅਜਮਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ-ਲੋਕ, ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਗਿਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਵੈ-ਪਰਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਸ਼ਲਾਘਾ ਜਾਂ ਹਉਮੈ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਮੱਧਕਾਲੀ-ਸਾਹਿਤ, ਵਿਅਕਤੀ-ਮੂਲਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਧਾਰਮਕ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੱਬੀ-ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੁੱਛ-ਪ੍ਰਤੀਤ ਸੀ, ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਬਦਲਾਵ ਆਇਆ। ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈਕੇ, ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਖਾਸ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਭਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਵੈ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ-ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸੰਨ 1947 ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਹੋਈ ਮਾਰ-ਕਾਟ ਨੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਆਸਥਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਧਰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਘੱਟਦੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਪੰਨਤਾ ਨੇ ਵੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਕੀਤਾ। ਇਉਂ, ਪਦਾਰਥਕ ਤਰੱਕੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਿੱਧੇ/ਅਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ, ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੰਜਾਬੀ-ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਇਕ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ, ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਪਰ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਣੇ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸੰਨ 1928 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ‘ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਮੇਰੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਦੇ ਦਿਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵ- ਵਿਦਿਆਲੇ, ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਜਿਹੇ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ

ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗਿਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਬਾਰੇ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ **ਆਰਸੀ** ਹੈ। 26 ਪਰ, ਕੁਝ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ '**ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆ** ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 1949 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਹੈ।

ਇਸਦਾ ਚੌਥਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਕੁਝ ਵਾਧੇ ਸਹਿਤ 1959 ਈ. ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 1952 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸੋ, ਸਾਡੀ ਜਾਚੇ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ' ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੀ। **ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆ** ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਾਂਗ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੜੀਵਾਰ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਾ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲੀ-ਜਗਤ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੁਝ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਸੱਚਾਈ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। 1947 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਤਾਂ ਬੜੇ ਦਿ ਖਿੱਚਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਆਰਸੀ** ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਸਫਲ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰਤਕ-ਕਲਾ ਭਰ ਜੋਬਨ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ 14 ਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਝਾਤ ਪੁਆਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵੀ ਚੌਖਾ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਤੀ-ਵਿਧੀਆਂ, ਸਿਆਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ, ਸਾਹਿਤਕ ਸਫਰ ਅਤੇ ਕੌੜੇ-ਮਿੱਠੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿਲ-ਖਿੱਚਵੇਂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਸੱਚ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਕੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਬੜੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਰਸੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਝਾਤ ਪੁਆਈ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਹ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਪੰਜਾਬੀ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਕਾਸ-ਪੜਾਅ ਦੇ ਤੀਜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਵਜੋਂ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ **ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ** ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। (1) **ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ** (1959 ਈ.), (2) **ਮੰਜਿਲ ਦਿਸ ਪਈ** (1964 ਈ.) ਅਤੇ (3) **ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ** (1978 ਈ.)। ਤੀਜਾ ਭਾਗ, ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਰਨ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ, ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ 1895 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1924 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ 1947 ਈ. ਤੱਕ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ 1960 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ-ਨਾਪਸੰਦ, ਆਪਣਾ ਪਿਆਰਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਬਿਆਨ ਢੰਗ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਸੰਬੋਧਨੀ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰਲ ਵਰਣਨ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿਮਈ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ **ਕੁਝ ਹੱਡ ਬੀਤੀ, ਕੁਝ ਜੱਗ ਬੀਤੀ**, 1966 ਈ. ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਥੇ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਦੇ ਉਘੜਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ-ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਇਸੇ ਗਿਣਤੀ ਅਧੀਨ ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਜੀਵਨ ਸੰਗਰਾਮ ਨੂੰ ਵੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ 25 ਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ, ਉਤਾਰਾਂ-ਚੜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਔਂਕੜਾਂ ਨਾਲਜੁਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ, ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹੋਇਆ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਸੰਗਰਾਮ, ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਹੋਈ ਕ੍ਰਤਲੋਗਾਰਤ ਵਰਗੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਦਾ ਕਰੁਣਮਈ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਪਰ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਨਾਟਕੀ-ਅੰਸ਼ ਵੀ ਲੱਭ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਨ 1969 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗੱਜ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਆਪ, ਇਸ ਵਿਕਾਸ-ਪੜਾਅ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ਭਗਤ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਝਾਤ ਪੁਆਈ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਰਲ ਅਤੇ ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡਮੁੱਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਯੁੱਗ ਜੋ ਬੀਤ ਗਿਆ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਰਨੋਪਰਾਂਤ ਸੰਨ 1972 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਨੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਰਲ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਰਵਾਨੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਕਾਸ-ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਮੇਰੀ ਫਿਲਮੀ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ 1974 ਈ. ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ, ਜਿਥੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੂਜਾ ਭਾਗ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਕਿਉਂਕਿ, ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ, ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫਿਲਮੀ ਜੀਵਨ ਉਪਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਾਂਗ ਫਲੈਸ਼ ਬੈਕ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਫਿਲਮੀ-ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਹੋਈਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਕਾਸ-ਪੜਾਅ ਦੌਰਾਨ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੌੜਾਕ ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਫਲਾਈਗ ਸਿੱਖ 1975 ਈ. ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਖੇਡਜੀਵਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੁੱਲ 23 ਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰੁਚੀ

ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਸਦਕਾ, ਇਕ ਉੱਚਾ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਹੋਰ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਣੀ ਹੈ ਤੇ ਬਣਦੀ ਰਹੇਗੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਿਕਾਸ-ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੋਂ

ਚੌਖਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ-ਪੜਾਅ ਦੌਰਾਨ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਇਹ ਪੰਰਪਰਾ ਇਕ ਨਵੇਂ

ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਾਹੇ ਤੁਰ ਪਈ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਇਸਤਰੀ ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਝਿਜਕ, ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਤੋਂ ਬੱਝਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨੇ, ਇਸ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਮ ਜਾਂ ਡਰ ਦੇ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਢਾਲ ਕੇ, ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਲੇਖਿਕਾ ਵੱਲੋਂ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ-ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਕੁਝ ਇਸਤਰੀ ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕਈ ਯਤਨ ਹੋਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਗ-ਸੰਕੋਚ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਿਆਂ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਰਮਚੀ ਲਕੀਰਾ, ਕਾਲਾ ਗੁਲਾਬ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਆਦਿ। ਪਰ, ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਨ 1976 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਤੀਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਮਾਮੂਲੀ ਕੁ ਵਾਧੇ ਨਾਲ, ਸੰਨ 1981 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਇਸ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੋੜੇ-ਮਿੱਠੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ, ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਕੇ, ਬੜੀ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੱਖੇ ਤੇ ਸੌਖੇ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ, ਦੁਬਾਰਾ ਫਿਰ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਜੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੇਬਾਕੀ ਅਤੇ ਨਿਰਸੰਕੋਚਤਾ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਂਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪ ਸਵੀਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਨਰਿੰਦਰ ਦੁਲੇ ਅਨੁਸਾਰ:-

“ਇਸ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਗੁਣ-ਔਗੁਣ ਨੂੰ, ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਪੀਣਾ ਤੇ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਣਾ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੀ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਕੋੜੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਬਣ ਕੇ ਦਗਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਲੇਖਜੋਖਾ, ਇਥੇ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਅਤੇ ਸੰਸਮਰਣ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਾਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਵਾਕ-ਬਣਤਰ ਬੜੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਸੁਚੱਜੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਨਾਟਕੀ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਾਵਿਕ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੇਖਿਕਾ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵੀ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਸ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਸਤਰੀ ਲੇਖਿਕਾ ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਹੈ। ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੰਗੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ’ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸਫ਼ਲ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ‘ਨੰਗੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ’ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸੰਨ 1980 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ ਦਰਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਘੋਖਣਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ੇ-ਪਾਣੀ, ਜੂਏ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਆਹਾਂ, ਕੁੜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਲਈ ਸਹਿਮ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਜਨਮ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ, ਨਾਮ ਲਈ ਮਰ ਮਿੱਟਣ ਦੀ ਚਾਹ, ਪਰਦੇਦਾਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀ ਝੂਠੀ ਆਨ-ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਵਰਣਨ ਹੈ। 29 ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ, ਸਰਲ ਤੇ ਮਲਵਈ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਹੈ।

ਇਸੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੰਗੀ ਧੁੱਪ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਬਾਕੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਤਿੱਖੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਝਾਕਣ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪਤਨੀ ਜੀਨੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਬੜੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੋਰੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਬੜੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਲੁਕਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕਲਪਿਤ ਨਾਂ, ਕਲਪਿਤ ਪਾਤਰ ਵੀ ਸਿਰਜ ਲਏ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲੀ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਆ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ:-

“ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਓੜ੍ਹੇ ਬਿਨਾ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਝਾਤ ਪਵਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮਰਦ/ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਝਾਤੀ ਪਵਾਈ ਹੈ। ਨਾ ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਸਭ ਦੇ ਪਰਦੇ ਫਾਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।” ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਗਵਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਰਦ ਅਤੇ ਪੀੜ, ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਨਾਟਕੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1981 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, **ਮੇਰੇ ਪੱਤੇ** ਮੇਰੀ ਖੇਡ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਤਾਸ਼ ਦੀ ਖੇਡ ਵਾਂਗ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਉੱਚੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਬਚਪਨ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਬੀਤਿਆ। ਕਿਵੇਂ ਲੇਖਕ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ, ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਸਹਿੰਦਿਆਂ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਸਜੀਵ ਚਿੱਤਰ ਇਥੇ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ, ਹਾਈਕੋਰਟ ਦਾ ਜੱਜ ਬਣਨ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ, ਉਸ ਦੇ ਮਿਹਨਤੀ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸੂਚਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਇਥੇ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਰਲ ਤੇ ਕਾਵਿਕ ਹੈ।

ਇਸੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਤੀਜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਰੀ ਲੇਖਿਕਾ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ 1982 ਈ. ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਬੇਬਾਕੀ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨਗਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਵੀ ਚੇਤਨਾ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੀਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਲੇਖਿਕਾ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਸਮੁੱਚੀ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਸੱਤ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਹਰ ਕਾਂਡ, ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਹਾਦਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ, ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਵੱਲ ਪਰਤਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਹੈ। ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਤਲਖ ਹਕੀਕਤਾ ਨੂੰ, ਬੜੇ ਹੀ ਵਿਅੰਗਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਜ਼ੁਲਮ, ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਉਪਰ ਭਰਪੂਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਲੇਖਿਕਾ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਇਕ ਅਣਖੀ ਔਰਤਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਤੇ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਹੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਇਕ ਸਫਲ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਇਕ ਸਫਲ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ, ਸਰਲ ਅਤੇ ਬੇਬਾਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਗਲਪ ਵਾਲੀ

ਰੋਚਕਤਾ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਰਸ ਵੀ। ‘ਦੋਸਤੋ!’, ‘ਮਿਹਰਬਾਨੋ!’ ਆਦਿ ਸੰਬੋਧਨ, ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੀ ਔਰਤ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪੂਰੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਨਾਲ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ **ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ** ਸੰਨ 1982 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ, ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਪਰ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ, ਦੇਸ਼ਭਗਤ, ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਯਾਤਰੂ ਆਦਿ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਹਾਸ-ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵੇਖੀ ਮਾਣੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵੀ ਇਸੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਹੈ ਜੋ 1983 ਈ. ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਸੰਨ 1985 ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਕੁਝ ਵਾਧਿਆਂ ਨਾਲ ਫਿਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੇਰਵੇ, ਲੇਖਕ ਦੀ ਭੈਣ ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਵੱਲੋਂ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਅਧਿਆਇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਪਤਨੀ ਇਕਬਾਲ ਕੌਰ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਿਵਰਣ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਖੂਬੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ, ਸਾਦੀ ਅਤੇ ਸਰਲ ਹੈ। ਇਥੇ ਕਾਂਗੜਾ ਚਿੱਤਰ-ਕਲਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਉਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਕ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਣ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) - ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1987.
2. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) - ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2006.
3. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1990.
4. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.) - ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1987.
5. ਕਸੇਲ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) - ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ, 1982
6. ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) - ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ-ਇਕ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾ
7. ਦੁਲੇ, ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) - ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 198
8. ਸਿੰਗਲ, ਉਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, (ਡਾ.) - ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲਿਮਿਟਿਡ, ਦਿੱਲੀ, 1983.
9. ਕੇਸਰ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ - ਸਾਹਿਤ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1996.